

JAROSŁAW WĄSOWICZ SDB
Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej

OFIARY NIEMIECKICH OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH SPOŚRÓD DUCHOWIEŃSTWA WIĘZIONEGO W OBOZIE INTERNOWANIA W KAZIMIERZU BISKUPIM

Od pierwszych dni wojny polskie duchowieństwo poddane zostało represjom, które były precyzyjnie zaplanowane zarówno przez niemieckich, jak i sowieckich okupantów. W przypadku ziem bezpośrednio włączonych w wyniku napaści Niemiec do Rzeszy, kapłani byli aresztowani, umieszczani w więzieniach i często rozstrzelani w masowych egzekucjach wykonywanych już od końca września 1939 roku w ramach „Intelligenzaktion” (akcja „inteligencja”)¹. Tych, którzy uniknęli egzekucji, przetrzymywano w więzieniach, aby po kilku miesiącach wywieźć do obozów zagłady, najczęściej KL Sachsenhausen, KL Dachau i KL Mauthausen-Gusen. Na więzienia, w których duchowni oczekiwali na wywózkę, zamieniano wówczas niektóre z klasztorów, nazywając je obozami przejściowymi lub obozami internowania. Osadzano w nich kapłanów zarówno diecezjalnych, jak i zakonnych. Jeden z takich obozów został utworzony w klasztorze Księży Misjonarzy Świętej Rodziny w Kazimierzu Biskupim i funkcjonował w okresie od 9 listopada 1939 r. do 26 sierpnia 1940 r.²

¹ Więcej na ten temat zob.: M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce: „Intelligenzaktion”*, Warszawa 2009, K. Śmigiel, *Kościół katolicki na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej (1939-1945). Sytuacja i podsumowanie wyników badań*, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, R. Sudziński i W. Jastrzębski, Toruń-Bydgoszcz 2001, s. 191-192.

² Dotychczas obóz internowania w Kazimierzu Biskupim nie doczekał się jeszcze publikacji, która w oparciu o najnowsze ustalenia przedstawiłaby szczegółowo jego dzieje. Jedynym wydanym drukiem opracowaniem, jest edycja maszynopisu sporządzonego w 1984 roku przez ks. Wiktora Jacewicza SDB, badacza dziejów męczeństwa polskiego duchowieństwa w czasie II wojny światowej, która ukazała się w monografii wydanej staraniem Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Koninie. Zob. W. Jacewicz, *Obóz internowania w Kazimierzu Biskupim 9 XI 1939 – 26 VIII 1940* (opracował i podał do druku: Jarosław Wąsowicz SDB), [w:] *II wojna światowa w Wielkopolsce Wschodniej. Wybrane aspekty*, red. P. Gołdyn, Konin 2010, s. 135-145. Wspomniany maszynopis znajduje się w Archiwum Salezjańskim Inspektorii Pilskiej (ASIP), w spuściznie Ks. Wiktora Jacewicza, w ramach serii zatytułowanej: *„Miejsca internowania polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego w czasie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)”*. Składają na nią prace omawiające w zwięzły sposób obozy internowania na terenie Polski i Litwy. Ksiądz Wiktor Jacewicz nosił się zapewne z zamiarem opublikowania całości, jednak nie zdołał go zrealizować, gdyż zmarł 19 kwietnia 1985 r. Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej, akta bez sygn., Spuścizna ks. Wiktora Jacewicza, t. Miejsca internowania polskiego duchowieństwa. Na temat spuścizny tego wybitnego badacza martyrologium zob. także: K. Kolasa, J. Wąsowicz, *Archiwum ks. Wiktora Jacewicza SDB, badacza martyrologii polskiego duchowieństwa w czasie drugiej wojny światowej, w zasobie Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej*, [w:] *Zabezpieczanie i udostępnianie archiwalnych zasobów archiwów kościelnych*, red. A. Laszuk, Warszawa 2016, s. 129-147; E. Cabaj, *Zbiór maszynopisów ks. dra Wiktora Jacewicza*

Obóz w Kazimierzu Biskupim był pierwszym tego typu miejscem odosobnienia dla duchownych zorganizowanym na terenie Wielkopolski. Największą grupę więzionych w Kazimierzu Biskupim stanowili gospodarze klasztoru Księża Misjonarze Świętej Rodziny oraz kapłani archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, aresztowani głównie 9 listopada 1939 roku w ramach zorganizowanej akcji wymierzonej w duchownych zaangażowanych społecznie, działaczy organizacji katolickich i kanoników kapituły katedralnej³. Ponadto w Kazimierzu Biskupim więziono dominikanów oraz franciszkanów konwentualnych z Poznania. Więźniom nie można było opuszczać terenu klasztoru, a odpowiedzialnym za dyscyplinę i przestrzeganie niemieckich nakazów gestapo wyznaczyło miejscowego rektora domu zakonnego Księża Misjonarzy Świętej Rodziny ks. Franciszka Kotułę MSF. Do dyspozycji internowanych był oddany cały gmach klasztorny z kościołem, parkiem i ogrodem.

Gestapo przyjeżdżało na kontrolę do obozu internowania w Kazimierzu Biskupim sporadycznie. Zazwyczaj odbywali wówczas rozmowę z ks.rektorem Kotułą lub przesłuchiwali więzionych tu duchownych. W związku ze słabą więc kontrolą więźniowie cieszyli się tu dość dużą swobodą. Mogli przykładowo wysyłać i otrzymywać korespondencję, przyjmować gości⁴. Ułatwiało to m.in. aprowizację internowanych w klasztorze w żywności i inne artykuły potrzebne do życia. Księża internowani w Kazimierzu utrzymywali m.in. kontakty z duchownymi więzionymi w podobnym obozie utworzonym w styczniu 1940 roku w klasztorze salezjanów w Łądzie n. Wartą, gdzie przebywał biskup sufragan włocławski Michał Kozal⁵. Także z miejscową ludnością, której w razie potrzeby posługiwali sakramentalnie. Duchowni mogli w klasztornym kościele codziennie sprawować eucharystię. Jedynym pojawiającym się problemem w tym względzie była potrzeba zabezpieczenia odpowiedniej ilości hostii i wina, o co starał się ksiądz rektor⁶.

MARTYROLOGIUM DUCHOWIEŃSTWA WIĘZIONEGO W KAZIMIERZU BISKUPIM

Klasztor w Kazimierzu Biskupim, jako miejsce internowania duchownych został zlikwidowany dnia 26 sierpnia 1940 roku, gdy trzech ostatni więźni tu zakonnicy – misjonarze (ks. Franciszek Kotuła, ks. Alojzy Świerc i kl. Edmund Słodnik) zostali wywiezieni przez Szczeglin do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen⁷. Po likwidacji obozu internowania kościół i klasztor na cały okres wojny zamieniono na spichlerz⁸.

Część kapłanów więzionych w obozie internowania w Kazimierzu Niemcy uwolnili. Pozwolono im powrócić na placówki duszpasterskie, do klasztorów lub wyjechać do

SDB, badacza dziejów martyrologii duchowieństwa polskiego w czasie II wojny światowej w zasobie Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej, praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Jerzego Koniecznego w Instytucie Humanistycznym Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Staszica w Pile, Piła 2007 (w zbiorach ASIP)

³ K. Śmigiel, *Kościół Katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939-1945*, Lublin 1979, s. 109.

⁴ W. Jacewicz, *Obóz internowania...*, s. 138-139.

⁵ J. Wąsowicz, *Łądcy męczennicy. Obóz przejściowy dla duchowieństwa w Łądzie n. Wartą. Styczeń 1940 – październik 1941*, Łądz 2013, s. 58.

⁶ W. Jacewicz, *Obóz internowania...*, s. 138.

⁷ Tamże, s. 138.

⁸ <https://kazimierzklasztor.pl/z-zycia-klasztoru/historia-90-lat-msf-w-kazimierzu-biskupim/139-historia-polskiej-prowincji-misjonarzy-sw-rodziny> [dostęp: 4.12.2017].

Generalnego Gubernatorstwa. Pozostałych duchownych wywieziono do niemieckich obozów zagłady, głównie z przeznaczeniem do KL Dachau, który stał się po 1939 roku nie tylko centrum szkoleniowym dla esmanów i kadr obozów koncentracyjnych, ale także miejscem, gdzie Niemcy zwozili duchownych z podbitych przez siebie państw. Najwięcej więzionych było tu księży z Polski⁹.

Pośród więzionych w obozie przejściowym w Kazimierzu Biskupim duchownych w niemieckich obozach koncentracyjnych śmierć poniosło ośmiu duchownych: czterech z archidiecezji poznańskiej oraz czterech misjonarzy Świętej Rodziny. Jedną z tych ofiar niemieckich zbrodni w KL Dachau stał się ks. Tadeusz Gałdyński. Urodził się 24 października w Środzie Wielkopolskiej. Po ukończeniu szkoły w rodzinnym mieście wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. W okresie studiów włączył się w działalność środowisk niepodległościowych. Święcenia kapłańskie przyjął 13 lutego 1916 roku i został mianowany wikariuszem parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana w Poznaniu. Był znanym działaczem trzeźwościowym. Z tej tematyki wygłaszał wiele referatów, organizował spotkania i kongresy dla duchowieństwa z ruchu abstynenckiego. W 1922 roku mianowano go sekretarzem generalnym Katolickiego Związku Abstynentów. W tym samym roku na piątym Kongresie Przeciwalkoholowym zabiegał z sukcesem o przekształcenie Związku Księża Abstynentów archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w Polski Związek Księża Abstynentów. Był redaktorem biuletynu tegoż związku zatytułowanym „Świt”. Czasopismo nosiło podtytuł „Miesięcznik poświęcony walce z alkoholizmem, a od 1939 roku „Czasopism poświęcone walce z alkoholizmem”. Społeczne zaangażowanie ks. Gałdyńskiego zaowocowało powierzeniem mu kolejnych odpowiedzialnych funkcji. W 1938 roku został kościelnym asystentem Związku Kobiet Katolickich oraz sekretarzem generalnym Akcji Katolickiej¹⁰.

Ksiądz Gałdyński został aresztowany 9 listopada 1939 roku i początkowo był więziony w obozie koncentracyjnym Posen (Fort VII), skąd przewieziono go do obozu internowania w Kazimierzu Biskupim. Tutaj nie zdołał otrzymać zezwolenia na wyjazd do Generalnego Gubernatorstwa, co dawało większe szanse na ocalenie życia. Z Kazimierza 22 maja 1940 roku został ponownie przewieziony do Fortu VII w Poznaniu, a stamtąd 15 sierpnia 1940 roku do KL Buchenwald. Wśród więzionych tu duchownych imponował spokojem i uduchowieniem, zachęcał kapłanów do odmawiania nowenny do św. Stanisława Kostki, w intencji polepszenia ich warunków w obozie. Ostatecznie 8 grudnia 1940 roku trafił do KL Dachau, gdzie otrzymał numer obozowy 21919¹¹. W świadectwie o pobycie ks. Gałdyńskiego w tym obozie zagłady, spisany

⁹ Literatura na temat męczeństwa polskiego duchowieństwa w KL Dachau, jest już dzisiaj obszerna. Wiele nowych opracowań pojawiło się zwłaszcza z dwoma procesami kanonizacyjnymi męczenników II wojny światowej. Z nowszych opracowań można wymienić: J. Adamska, J. Szilling, *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa 2007; S. Bober, *Bóg i człowieczeństwo w niemieckich obozach koncentracyjnych*, Poznań 2013; S. Kęszka, *Eucharystia w KL Dachau we wspomnieniach księży polskich byłych więźniów obozu*, Kraków 2016; *Listy księdza Aleksandra Woźnego z Dachau*, red. ks. W. Mueller, Poznań 2016. W ostatnich latach staraniem Instytutu Pamięci Narodowej odbyła się też konferencja naukowa poświęcona tej tematyce z okazji 70. rocznicy wyzwolenia KL Dachau. Miała miejsce 15 kwietnia 2015 r. w Warszawie (Przystanek Historia Centrum Edukacyjne IPN im. Janusza Kurtyki).

¹⁰ J. Bazydło, *Gałdyński Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, red. L. Bienkowski i in., Lublin 1989, k. 844.

¹¹ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją*

po wyzwoleniu we Freimannie przez współtowarzysza więziennej niedoli ks. Floriana Mikołajczaka, czytamy:

Stawał do przymusowej pracy, połączonej z szykanami, wyzwiskami, z biciem. Była to praca ponad jego siły. Przez to jednak dawał przykład bohaterskiego i całkowitego poddania się woli Bożej. Mimo otwartej rany na jednej ręce, nigdy nie prosił o posługę około własnej osoby. Męczył się, ale sam sobie służył. Natomiast z radością przyjmował przysługę współbraci, o ile mu ja zaproponowano. Będąc w Dachau, wierzył, że tylko nasz Boski Mistrz zdoła nas oswobodzić z rąk nieprzyjaciół. Toteż przypominał, aby uczynić i spełniać pewne obietnice Najświętszemu Sercu Jezusa, bo zdaje się wierzył w rychłe nasze uwolnienie. Sam nie doczekał się uwolnienia spoza drutów. Pan Bóg przygotował mu inne uwolnienie: przez śmierć.

W ostatnich dniach przed śmiercią, złamany fizycznie nadmiernymi udrękami, dygotał na całym ciele. Wzmagająca się słabość serca i wyczerpanie ciała objawiały się w słabym i przerwany głosie. Kazano mu grzać się przy piecu, bo z przyjęciem do rewiru robiono trudności. Wreszcie go jednak przyjęto.

Służył wiernie Bogu w kapłaństwie przez 25 lat. W ostatnich dniach życia doczekał się srebrnego jubileuszu. Wierną służbę pozwolił mu Bóg uwieńczyć wytrwałą cierpliwością w przykrych i uciążliwych doświadczeniach. Miłość Boża przez jego serce rozlewała się na otoczenie. Stąd też, jego życie stało się w obozie przykładem i ostoją dla tych, którzy razem z nim cierpieć musieli. A gdy wykonał sprawy, które mu Bóg polecił, odszedł do wiecznej chwały¹².

Ksiądz Tadeusz Gałdyński w KL Dachau spędził równo rok. Zmarł w święto Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny 8 grudnia 1941 roku.

W Kazimierzu Biskupim był więziony także ks. Jan Kiciński, profesor seminarium duchownego w Poznaniu. Urodził się 21 stycznia 1891 roku w Sierakowie w parafii Przemęt. Po ukończeniu Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu w 1912 roku wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. Świecenia kapłańskie przyjął 13 lutego 1916 roku i został skierowany do pracy w charakterze wikariusza do Wągrowca. Po roku posługi duszpasterskiej rozpoczął studia specjalistyczne we Fryburgu Szwajcarskim. Do Polski powrócił w 1919 roku i został wikariuszem w archikatedrze poznańskiej. Zajęcia duszpasterskie łączył z pracą naukową. W 1921 roku uzyskał doktorat z teologii na Uniwersytecie Jagiellońskim i został mianowany prefektem w żeńskim Gimnazjum im. Dąbrówki w Poznaniu. W pracy z młodzieżą zaangażował się wówczas w działalność Sodalicji Mariańskiej. Od 1925 roku należał nawet do Rady Naczelnej Związku Sodalicji Żeńskich Szkół Średnich w Polsce.

Naukowo zajmował się teologią praktyczną (pastoralną), zwłaszcza homiletyką. W 1926 roku w Poznaniu zorganizował pierwszy ogólnopolski kurs homiletyczny dla księży, wykładał homiletykę w seminarium duchownym w Poznaniu. W 1932 roku uzyskał tytuł profesora zwyczajnego¹³. W latach 1930-1939 był redaktorem miesięcznika

hitlerowską w latach 1939-1945, z. IV: Wykaz zmarłych, zamordowanych lub represjonowanych przez okupanta w archidiecezjach: mohylowskiej, poznańskiej i wileńskiej oraz w diecezjach: gdańskiej, kamienieckiej, łuckiej, pińskiej, przemyskiej, sandomierskiej, siedleckiej, tarnowskiej, warmińskiej, wrocławskiej, w prasaturze pińskiej i wśród duszpasterstwa polonijnego, Warszawa 1978, s. 67.

¹² Tamże, s. 67

¹³ Por. E. Gigilewicz, *Kiciński Jan*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin

„Nowa Biblioteka Kaznodziejska”, współpracował też z innymi periodykami m.in. z „Przeglądem Homiletycznym”. W 1931 został współautorem podręcznika „Homiletyka Polska” opublikowanego w Kielcach¹⁴.

Został aresztowany już w pierwszych miesiącach wojny, mianowicie 10 grudnia 1939 roku i początkowo był osadzony w Forcie VII w Poznaniu. Następnie przewieziono księdza profesora do obozu internowania w Kazimierzu Biskupim. W dniu 16 sierpnia 1940 roku trafił do KL Buchenwald, natomiast 8 grudnia 1940 do KL Dachau, gdzie otrzymał numer obozowy 21869. Zginął w tzw. „transporcie inwalidów”¹⁵ 6 maja 1942 roku w komorze gazowej w zamku Hartheim k. Linzu. Ksiądz Leon Stępiak tak wspominał pobyt ks. Kicińskiego w Dachau:

Był płucno chory. Od lat cierpiał na płuca i często chorował. W obozie jakoś szczęśliwie znosił wszystkie niewygody i szykany. W zimie 1941-1942 brano przeważnie księży do wożenia taczkami i noszenia na płytach stołowych śniegu. SS-mani i kapowie, wybitni wrogowie księży, szykanowali i bili przy tym. Czasami nie pozwalali nawet dokończyć obiadu. Często wpadali do izby na bloku i wyciągali ludzi do pracy. Czynili to przede wszystkim w niedzielę i otwarcie odgrążali się, że oni nam pokażą nabożeństwo. Ks. prof. Kiciński mimo głodu i wycieńczenia, choroby płuc stawał zawsze do pracy, nigdy się od niej nie uchylał. Trzeba podkreślić, że nie umiał się wymówić od pracy. Widziałem, jak całymi dniami woził śnieg taczkami, jak koń w kieracie, na równi z młodymi kolegami, co było dla niego, człowieka chorego i bardzo wysokiego, szczególnie zabójcze. W takich warunkach życiowych obchodził dnia 13 II 1941 swój srebrny jubileusz kapłaństwa. Jako należącego do starszych i słabszych księży,

2000, k. 1385-1386; M. Banaszak, *Kiciński Jan (1891-1942), homileta*, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebiń, Warszawa 1983, s. 63-64.

¹⁴ <https://www.bkaznodziejska.pl/O-nas/Symposium-homiletyczne/test/Biblioteka-Kaznodziejska-100-lat-w-sluzbie-Kosciola-w-Polsce> [dostęp: 11.12. 2016].

¹⁵ Transporty te odbywały się w ramach niemieckiej akcji eutanazji o kryptonimie „T4”. Jako miejsce zagłady osób niepełnosprawnych i umysłowo chorych z terenu III Rzeszy oraz więźniów z obozów koncentracyjnych Dachau i Mauthausen oprawcy wybrali renesansowy zamek Hartheim położony w miejscowości Alkoven (obok Linzu) w Górnej Austrii. Ten zbrodniczy proceder był przez Niemców prowadzony w latach 1940-1944. W zamku Hartheim zabito co najmniej 30 tysięcy ludzi, w tym wielu Polaków. „Transporty inwalidów” w KL Dachau pojawiły się w 1942 roku. Kierowano do nich więźniów chorych, niezdolnych do pracy. Wywożono ich do zamku w Hartheim, gdzie następnie zagazywano w komorach i palono w krematorium. W samym 1942 roku postąpiono tak z 3200 osobami z KL Dachau. Więźniów gazowano także w specjalnych samochodach w drodze do Hartheim, a po przyjeździe na miejsce ich ciała natychmiast palono. W tzw. „Invaliden Transport” wywieziono z KL Dachau 310 polskich duchownych. Jeden z księży tak wspominał tę praktykę niemieckich zbrodniarzy: „Od społeczności więźniów pracujących odizolowano kilka bloków mieszkalnych, przeznaczając je dla tzw. inwalidów. Ładowano do nich zwłaszcza inteligencję, ludzi nieproduktywnych, a więc chorych, okaleczonych. Ciasnota nie do uwierzenia. O ile w normalnej sypialni bloku obozowego o wym. 8/9 m na dwupiętrowych łóżkach mieściło się 150-200 więźniów, to w takiej sypialni bloku inwalidzkiego dusiło się od 200-400 biedaków. Dość często podjeżdżała duża, czarna ciężarówka, kryta szczelnie plandeką, samochód widmo, zabierająca wyznaczonych więźniów w nieznane. Odjeżdżającym więźniom mówiono, że udają się do obozu wypoczynkowego. Zawożono ich do Linz, a tam w komorze gazowej zabijano”. Cytat za J. Jagodzińska, *Księża w pasiakach*, „Niezależna Gazeta Polska-Nowe Państwo” 2010, nr 5, s. V. [Dodatek historyczny].

zapisano go na listę inwalidów. Panowało bowiem mniemanie, że ich wywiozą na lepsze warunki. Zebrano ich w jednej izbie, zwolniono z pracy. Ks. Kiciński żegnając się był przekonany, że idzie na lepsze warunki bytowania. Tymczasem wywieziono go z inwalidami, ale nie na lepsze warunki, lecz na śmierć w komorze gazowej¹⁶.

Kolejnym kapłanem archidiecezji poznańskiej, który wywieziony z obozu internowania w Kazimierzu Biskupim poniósł śmierć w KL Dachau, był ks. Witold Marian Klimkiewicz, historyk Kościoła i wykładowca w seminarium duchownym. Urodził się 1 kwietnia 1905 roku w Bogusławiu w powiecie jarocińskim. Po ukończeniu szóstej klasy gimnazjum w Ostrowie Wielkopolskim został wysłany jako stypendysta rządu francuskiego do gimnazjum w Nancy, które ukończył w 1923 roku. Przez rok studiował filozofię, politologię i prawo na Sorbonie oraz Ecole des Sciences Politiques. Do Polski powrócił w kwietniu 1924 roku i złożył podanie o przyjęcie do seminarium duchownego w Poznaniu. Studia w zakresie teologii odbywał w Poznaniu, Paryżu i Krakowie. W tym okresie mocno zachorował na gruźlicę, co powodowało konieczność rekonwalescencji. Święcenia kapłańskie przyjął 14 czerwca 1930 roku w Poznaniu.

Po święceniach zajmował się głównie pracą społeczną i naukową. Był zaangażowany w działalność katolickich organizacji młodzieżowych. W dniu 16 grudnia 1933 roku został mianowany sekretarzem generalnym i redaktorem w centrali ogólnopolskiej Katolickiego Związku Młodzieży (KZM) w Poznaniu. Był wytrwanym publicystą i redaktorem czasopism. W latach 1934-1939 był redaktorem odpowiedzialnym miesięcznika *Przyjaciel Młodzieży*, od 1937 roku pracował w redakcji miesięcznika *Kierownik. Czasopismo Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej i Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej*, natomiast w latach 1938-1939 był jego redaktorem naczelnym. Publikował również w innych czasopismach, min. w *Kurierze Poznańskim* i *Przewodniku Katolickim*¹⁷.

Z zamiłowania jednak był przede wszystkim naukowcem. W 1934 roku rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Poznańskim, w 1937 roku uzyskał stopień magistra teologii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, natomiast w 1938 roku doktora teologii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W kwietniu 1939 roku rozpoczął starania o dopuszczenie do habilitacji z historii Kościoła na Uniwersytecie Lwowskim. Zajmował się głównie badaniem życia i działalności kard. Mieczysława Ledóchowskiego, na jego temat przygotował bardzo obszerną, pięciotomową monografię. Przed wojną ukazały się jej dwa tomy¹⁸.

W dniu 9 listopada 1939 roku ks. Klimkiewicz został aresztowany w Poznaniu przez gestapo i umieszczony w obozie internowania w Kazimierzu Biskupim. Pomimo więziennej niedoli starał się nadal pracować naukowo. W Kazimierzu dokonywał

¹⁶ Cyt. za: W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. IV: *Wykaz zmarłych...*, s. 94.

¹⁷ Por. M. Banaszak, *Klimkiewicz Witold Marian (1905-1942), historyk, działacz społeczny*, w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 81-86.

¹⁸ Por. T. Glemma, *Ks. Witold Klimkiewicz*, „Kwartalnik Historyczny” 1939-1945, nr 53, s. 511-513; Z. Zieliński, *Klimkiewicz Witold Marian (1905-1942), historyk, ksiądz*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/witold-marian-klimkiewicz>

korrekty swojej rozprawy habilitacyjnej. W dniu 22 maja 1940 roku został osadzony w KL Dachau, następnie 2 sierpnia 1940 roku w KL Mauthausen-Gusen i ponownie w Dachau od 8 grudnia 1940 roku, gdzie otrzymał numer obozowy 21958. Współwięzień ks. Klimkiewicza, ówczesny kl. Wiktor Jacewicz, tak wspominał pobyt i postawę księdza profesora w obozie:

Poznałem ks. Prefekta Klimkiewicza po powrocie z Gusen do Dachau. Byliśmy razem w 3 izbie 30-go bloku. Los jeszcze bardziej zbliżył nas, gdyż siedzieliśmy przy tym samym stole i w sypialni mieliśmy obok siebie łóżka. Z konieczności, przez wiele miesięcy wiedziliśmy wspólne życie obozowe i nic dziwnego, że jego osoba wryła się głęboko w moją pamięć.

Z Gusen powrócił do Dachau już z mocno nadszarpniętym zdrowiem. Głód i zimno robiły swoje wyłomy. Wysoki, szczupły, z mocno zapadającymi oczyma, cichy, nadzwyczaj uprzejmy, nigdy nie skarżył się ani na zimno, ani na szykany. Nie znał, co to jest uchylanie się od ogólnych prac. Na równi z młodymi nosił kotły, pracował przy śniegu. Podziwiałem u ks. profesora nie tylko hart ducha, ale i fenomenalną pamięć. Podczas przymusowej <<Betruhe>> w zimnej sypialni, słuchaliśmy jego bardzo ciekawego opowiadania z niepisanej historii Polski. Wszystkich kolegów zadziwiała u ks. profesora ta nadzwyczajna pamięć co do faktów. Gdy padały niezgodne zdania, gdy była wątpliwość, czy dany fakt z naszego życia obozowego miał miejsce miesiąc czy trzy tygodnie temu – ks. profesor rozstrzygał to bez wahania. Dokładnie wymieniał datę z dodaniem: to był np. wtorek, nigdy środa.

Podczas nieszczęśliwego dla niego picia na rozkaz wina – był bardzo często przedmiotem bicia i znęcania się esesmanów. Na komendę <<saufen>> należało duszkiem opróżnić kubek z zawartością wina i na rozkaz <<Becher hoch – umdrehen>> kubek wzniesić i wyrzucić dnem do góry. Był to znak, że w kubku nic nie pozostało. Ta <<ceremonia>> picia była tragedią dla ks. profesora. Nie mógł jej wykonać bezbłędnie. Nie wypijał od razu wina i nie mógł wyrzucić dnem do góry. Esesman na to tylko czyhał. Biegając po stołach, jak jastrząb rzucał się na swoją ofiarę, która nie spełniła jego rozkazu. Ks. profesor po takim barbarzyńskim ekscyście – nieraz nawet ociekał krwią – nie narzekał, nie skarżył się miał tylko dla siebie słowa gorzkie, które półszepem wypowiadał: <<ja nie potrafię wypić wina jednym haustem>>.

Po okresie przywilejów, nasze drogi w obozie rozeszły się. Tylko od czasu do czasu spotykaliśmy się. Wówczas podziwiałem jego postawę. Pomimo tylu cierpień, tylu szykan trzymał się dobrze. Latem 1942 roku zauważyłem, że szczególnie rano miał twarz mocno spuchniętą i ciężko powłóczył nogami. Ostatni raz zobaczyłem ks. profesora, gdy szedł w ostatniej piątce kolumny odchodzącej z transportem inwalidów. Był bardzo wychudzony. Spokojny i zrównoważony. Co kilka kroków odwracał się do nas, pozostałych, i gestem ręki nas żegnał. Można było suponować, że znał już przeznaczenie transportu. Nie miał już sił fizycznych, by dłużej przeciwstawiać się przeciwności losu. Wchłonął go ostatni transport, jaki w owym roku wyjeżdżał z Dachau. Oto nieodżałowany człowiek (łzy widziałem u wielu kolegów obserwujących gest pożegnania), świątobliwy kapłan, wybitny naukowiec. (...) Kościół katolicki w Polsce stracił znakomitego historyka, obdarzonego fenomenalną pamięcią. Kulturze polskiej ubył jeden z wielkich ludzi¹⁹.

¹⁹ Cyt. za: W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. IV: *Wykaz zmarłych...*, s. 95-96.

Ksiądz Profesor Klimkiewicz został zamordowany w „transporcie inwalidów” przez zagazowanie 12 października 1942 roku. W opracowaniu na temat martyrologium polskiego duchowieństwa, odnajdziemy także informację, iż w urzędowej dokumentacji znajduje się inna data jego śmierci mianowicie 19 listopada 1942 roku²⁰.

Na karty martyrologii duchowieństwa wpisał się również kolejny kapłan archidiecezji poznańskiej ks. Edward Kozłowski. Urodził się 11 października 1888 roku w Wielosiu koło Ostrowa Wielkopolskiego. W latach 1908-1912 studiował filozofię i teologię w seminariach duchownych w Gnieźnie i Poznaniu. Na kapłana został wyświęcony 1912 roku. Następnie pracował jako wikariusz na parafiach w Wągrowcu, Kłecku, Inowrocławiu i Górcie Klasztornej. W 1920 roku rozpoczął studia z zakresu ekonomii i politologii na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, uwieńczone doktoratem uzyskanym w 1926 roku. Był znanym działaczem społecznym. W latach 1919-1927 redagował tygodnik *Robotnik*, natomiast w latach 1920-1939 miesięcznik *Przewodnik Społeczny*. Pełnił wiele odpowiedzialnych funkcji zarówno w archidiecezji poznańskiej, jak i w wymiarze ogólnopolskim, m.in.: był współzałożycielem i dyrektorem Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu, dyrektorem Związku Katolickich Towarzystw Robotników Polskich (1920-1927), sekretarzem Rady Społecznej przy Prymasie Polski (1934-1939), wiceprzewodniczącym Rady Polskich Organizacji Chrześcijańsko-Społecznych (1934-1939), członkiem Rady Nadzorczej Drukarni i Księgarni św. Wojciecha (1932-1939), członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Autor licznych opracowań z dziedziny katolickiej nauki społecznej²¹. Ksiądz prof. Marian Banaszak uznał księdza Kozłowskiego za najwybitniejszego znawcę społecznej nauki Kościoła w gronie duchowieństwa wielkopolskiego²².

Ksiądz Edward Kozłowski został aresztowany 9 listopada 1939 roku i następnie przewieziony do obozu internowania w Kazimierzu Biskupim. W dniu 22 maja 1940 roku został stamtąd odtransportowany do Fortu VII, następnie do KL Dachau, gdzie trafił 24 maja tegoż roku. Po odbyciu kwarantanny skierowano go 2 sierpnia 1940 roku do KL Gusen. Tam wykonywał wraz z innymi więźniami katorżniczą pracę w kamieniołomach. Z wycieńczenia i pobicia zachorował na biegunkę. Zmarł 18 listopada 1940 roku.

Karty obozowego martyrologium zapisali także Misjonarze Świętej Rodziny, którzy byli gospodarzami klasztoru w Kazimierzu Biskupim²³. W KL Dachau jako pierwszy zginął ks. Bronisław Bederski MSF. Urodził się 26 października 1902 roku w miejscowości Wysoka w powiecie Wyrzysk. W dojrzałym już wieku wstąpił do zgromadzenia

²⁰ Tamże, s. 95.

²¹ Por. Z. Skwierczyński, *Kozłowski Edward*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, k. 114-115; M. Banaszak, *Narodziny Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Chrześcijanin w Świecie” 1974, t. 6, z. 4, s. 82-93; P. Nowak, *Duchowieństwo archidiecezji poznańskiej w latach 1918-1939*, Poznań 2017, s. 241-242.

²² Por. M. Banaszak, *Kozłowski Edward (1888-1940), ekonomista, społecznik, redaktor*, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich...*, s. 189-194.

²³ Polska prowincja Misjonarzy Świętej Rodziny straciła ogółem na skutek wojny 52 swoich członków: 15 księży, 11 kleryków i 26 braci zakonnych. Por. <https://kazimierzklasztor.pl/z-zycia-klasztoru/historia-90-lat-msf-w-kazimierzu-biskupim/139-historia-polskiej-prowincji-misjonarzy-sw-rodziny> (dostęp: 3.12.2017). Z tego grona kandydatem na ołtarze w drugiej grupie męczenników II wojny światowej jest Sługa Boży ks. Edmund Kałas MSF. Zob. J. Łapiński, *Sł.B. ks. Edmund Kałas (1899-1943)*, [w:] *Zginęli za wiarę. Kandydaci na ołtarze II procesu beatyfikacyjnego 2 grupy polskich męczenników z okresu II wojny światowej*, red. W. Mazurowski, W. Węckowski, Pelplin 2011, s. 189-192.

i po rocznej próbie nowicjackiej 15 sierpnia 1931 roku złożył pierwszą profesję zakonną w Górcie Klasztornej. Na kapłana został wyświęcony 19 kwietnia 1936 r. w Bąblinie przez ks. bpa Walentego Dymka. Jesienią 1939 roku został aresztowany i internowany w klasztorze w Kazimierzu Biskupim. Następnie przewieziony został do KL Dachau, gdzie trafił 24 czerwca 1940 roku. Po przebytej kwarantannie został następnie skierowany 2 sierpnia tegoż roku do KL Gusen. Po czterech miesiącach pracy w kamieniołomach ponownie przeniesiono go do Dachau, gdzie przebywał od 8 grudnia 1940 roku. Otrzymał wówczas numer obozowy 22100. Zmarł wycieńczony warunkami obozowymi 7 lutego 1941 roku²⁴. Niemcy przesłali do Księży Misjonarzy urnę z jego prochami, która została pogrzebana na cmentarzu kościelnym w Górcie Klasztornej²⁵.

W KL Dachau zginął również vice prowincjał Księży Misjonarzy Świętej Rodziny ks. Alojzy Świerc MSF. Pochodził ze Śląska Opolskiego. Urodził się 20 maja 1902 r. w miejscowości Węgry. Pierwszą profesję zakonną złożył 15 września 1924 roku. Świecenia kapłańskie przyjął 16 marca 1929 r. w Krakowie z rąk ks. bpa Stanisława Rosponda. Był długoletnim przełożonym niższego seminarium duchownego, a przed wybuchem wojny asystentem prowincjonalnym (vice prowincjałem). W dniu 9 listopada 1939 roku został aresztowany i internowany w Kazimierzu Biskupim. Następnie 26 sierpnia 1940 roku przetransportowano go do Strzeglina, skąd 29 sierpnia 1940 roku trafił do KL Sachsenhausen. Ostatecznie został osadzony w KL Dachau 14 grudnia 1940 roku, gdzie otrzymał numer obozowy 22699. Zmarł 27 lipca 1942 roku²⁶.

W obozach koncentracyjnych zginęło także dwóch kleryków ze Zgromadzenia Księży Misjonarzy Świętej Rodziny. W dniu 26 czerwca 1940 roku w Kazimierzu Biskupim został aresztowany kl. Edmund Stanisław Słodnik MSF, który przynależał do domu zakonnego w Bąblinie. Był studentem III roku teologii. Urodził się 9 czerwca 1912 roku w Przemyścu. W 1933 roku wstąpił do nowicjatu w Kazimierzu Biskupim, gdzie 15 sierpnia 1934 roku złożył pierwszą profesję zakonną. Po aresztowaniu w obozie internowania spędził dwa miesiące. Następnie 29 sierpnia przewieziono go do Strzeglina. Kolejnym miejscem jego męczeńskiej drogi był KL Sachsenhausen, gdzie trafił 29 sierpnia 1940 r. W tym samym roku zginął w obozie. Dzienna data nie jest znana²⁷.

Drugim klerykiem z Kazimierza, który poniósł śmierć w niemieckim obozie koncentracyjnym był Bruno Prudel MSF. Urodził się 1 października 1909 r. w Przegędzy w powiecie rybnickim. Po ukończeniu miejscowej szkoły powszechnej rozpoczął pracę w hucie „Silesia”. Do zgromadzenia misjonarzy wstąpił w 1934 roku. W dniu 15 sierpnia 1935 roku złożył pierwszą profesję zakonną. Aresztowano go 9 listopada 1939 roku, jako studenta II roku teologii. Z Kazimierza wywieziony został 22 maja 1940 roku

24 Por. W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. V: *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie*, Warszawa 1981, s. 344. W publikacji błędnie podano nazwisko kapłana i w jego opracowaniu widnieje, jako Bronisław Bednarski.

25 Por. *Martyrologium Misjonarzy Świętej Rodziny*, <http://misjonarzemsf.pl/o-nas/misjonarze-w-polsce/39-martyrologium> [dostęp: 2.11.2017].

26 Por. W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. V: *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie...*, s. 349; A. Hanich, *Martyrologium duchowieństwa Śląska Opolskiego w latach II wojny światowej*, Opole 2009, s. 102-104.

27 Por. W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. V: *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie...*, s. 352.

do Fortu VII w Poznaniu, stamtąd do KL Dachau, gdzie trafił 24 maja 1940 roku. Otrzymał tu numer obozowy 11504. Po kwarantannie przetransportowano go 2 sierpnia 1940 roku z grupą innych duchownych do KL Gusen. Pracował tu przy organizacji obozu i w kamieniołomach. Wycieńczony pracą zmarł podczas apelu 7 lipca 1941 roku²⁸.

ZAKOŃCZENIE

Historia obozu internowania w Kazimierzu Biskupim to zaledwie mikro promil na kartach ogólnopolskich dziejów martyrologium polskiego duchowieństwa w czasie II wojny światowej. Pokazuje jednak niezwykle ważną rzecz. Przypatrując się biografom tych, którzy po wywiezieniu z klasztoru Księży Misjonarzy Świętej Rodziny ponieśli śmierć w niemieckich obozach zagłady, widzimy jak wybitnych duszpasterzy żeśmy stracili, także i to, że nie mogliśmy ich też w naturalny sposób zastąpić, bo Niemcy wymordowali również wielu młodych kleryków przygotowujących się do kapłaństwa. Straciliśmy duchowych przywódców, którzy przed wojną nie szczędzili sił w zaangażowaniu społecznym i naukowym, kadre katolickich wydziałów na wielu uniwersytetach i z seminariów duchownych²⁹. Tak było na terenie całego kraju. Kościół w Polsce zapłacił olbrzymią daninę za wierność Chrystusowi.

²⁸ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. V: *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie...*, s. 351; http://www.encyklo.pl/index.php?title=Prudel_Brunon

²⁹ J. Ziółek, *Losy seminariów duchownych i wydziałów teologicznych w latach okupacji hitlerowskiej w Polsce*, „Studia Płockie” 1985, t. 13, s. 72-90.

OFIARY NIEMIECKICH OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH SPOŚRÓD
DUCHOWIEŃSTWA WIĘZIONEGO W OBOZIE INTERNOWANIA W KAZIMIERZU
BISKUPIM

Słowa kluczowe: Kazimierz Biskupi, Misjonarze Świętej Rodziny, archidiecezja poznańska, obozy internowania w Kraju Warty, niemieckie obozy koncentracyjne, martyrologia duchowieństwa

Obóz internowania dla duchowieństwa w klasztorze Księży Misjonarzy Świętej Rodziny w Kazimierzu Biskupim funkcjonował w okresie od 9 listopada 1939 r. do 26 sierpnia 1940 r. Był pierwszym tego typu miejscem odosobnienia dla duchownych zorganizowanym przez Niemców na terenie Wielkopolski. Największą grupę więzionych w Kazimierzu Biskupim stanowili gospodarze klasztoru Księży Misjonarze Świętej Rodziny oraz kapłani archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej. Łącznie w Kazimierzu Biskupim były internowane 42 osoby duchowne. Część z nich została wywieziona do niemieckich obozów zagłady, głównie do KL Dachau, gdzie ośmiu poniosło śmierć męczeńską. Opracowanie przybliży ich sylwetki.

THE VICTIMS OF GERMAN CONCENTRATION CAMPS AMONG
THE PRIESTHOOD IMPRISONED IN THE INTERNMENT CAMP IN KAZIMIERZ
BISKUPI

Keywords: Kazimierz Biskupi, Missionary Fathers and Brothers of the Holy Family, archbishop of Poznań, internment camps, german concentration camps, martyrdom of priesthood

The internment camp monastery of Missionary Fathers and Brothers of the Holy Family perform for a certain period of time between 9th November 1939 – 26th August 1940. It was the very first such place of isolation for priests which was organized by Germans in Wielkopolska. The most numerous group of prisoners was the group of Missionary Fathers and Brothers of the Holy Family and priests of archbishopric in Poznań and archbishopric in Gniezno. There were imprisoned forty-two of. clergyman in Kazimierz Biskupi. Some of the priests were taken out to the Nazi-German concentration camps mainly to KL Dachau were eight of them met their martyr death. The submitted study describes and portraiture their character in life.

Bibliografia:

Archiwa:

Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej
Spuścizna ks. Wiktora Jacewicza, akta bez sygn. t. Miejsca internowania polskiego duchowieństwa.

Opracowania:

- Adamska J., Szilling J. (2007), *Polscy księża w niemieckich obozach koncentracyjnych. Transport 527 duchownych 13 grudnia 1940 r. z Sachsenhausen do Dachau*, Warszawa.
- Banaszak M. (1983), *Kiciński Jan (1891-1942), homileta*, w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981*, pod red. L. Grzebień, Warszawa.
- Banaszak M. (1983), *Klimkiewicz Witold Marian (1905-1942), historyk, działacz społeczny*, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebień, Warszawa.
- Banaszak M. (1983), *Kozłowski Edward (1888-1940), ekonomista, społecznik, redaktor*, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981*, red. L. Grzebień, Warszawa
- Banaszak M. (1974), *Narodziny Katolickiej Szkoły Społecznej w Poznaniu*, „Chrześcijańskim w Świecie”, t. 6, z. 4.
- Bazydło J. (1989), *Galduński Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, red. L. Bienkowski i in., Lublin.
- Bober S. (2013), *Bóg i człowieczeństwo w niemieckich obozach koncentracyjnych*, Poznań.
- Cabaj E. (2007), *Zbiór maszynopisów ks. dra Wiktora Jacewicza SDB, badacza dziejów martyrologii duchowieństwa polskiego w czasie II wojny światowej w zasobie Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Jerzego Koniecznego w Instytucie Humanistycznym Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Staszica w Pile, Piła (w zbiorach ASIP).
- Igilewicz E. (2000), *Kiciński Jan*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Miguta, Lublin.
- Glemma T. (1939-1945), *Ks. Witold Klimkiewicz*, „Kwartalnik Historyczny”, 53.
- Hanich A. (2009), *Martyrologium duchowieństwa Śląska Opolskiego w latach II wojny światowej*, Opole.
- Jacewicz W. (2010), *Obóz internowania w Kazimierzu Biskupim 9 XI 1939-26 VIII 1940* (opracował i podał do druku: Jarosław Wąsowicz SDB), [w:] *II wojna światowa w Wielkopolsce Wschodniej. Wybrane aspekty*, red. P. Gołdyn, Konin.
- Jacewicz W., Woś J. (1978), *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. IV: *Wykaz zmarłych, zamordowanych lub represjonowanych przez okupanta w archidiecezjach: mohylowskiej, poznańskiej i wileńskiej oraz w diecezjach: gdańskiej, kamienieckiej, łuckiej, pińskiej, przemyskiej, sandomierskiej, siedleckiej, tarnowskiej, warmińskiej, wrocławskiej, w pralaturze pilskiej i wśród duszpasterstwa polonijnego*, Warszawa.
- Jacewicz W., Woś J. (1981), *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, z. V: *Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie*, Warszawa.
- Jagodzińska J. (2010), *Księża w pasiakach*, „Niezależna Gazeta Polska-Nowe Państwo”, nr 5, [Dodatek historyczny].
- Kęszka S. (2016), *Eucharystia w KL Dachau we wspomnieniach księży polskich byłych więźniów obozu*, Kraków.

- Kolasa K., Wąsowicz J. (2016), *Archiwum ks. Wiktora Jacewicza SDB, badacza martyrologii polskiego duchowieństwa w czasie drugiej wojny światowej, w zasobie Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej*, w: *Zabezpieczanie i udostępnianie archiwalnych zasobów archiwów kościelnych*, red. A. Laszuk, Warszawa.
- Listy księdza Aleksandra Woźnego z Dachau* (2016), red. ks. W. Mueller, Poznań.
- Łapiński J. (2011), *Sł. B. ks. Edmund Kałas (1899-1943)*, w: *Zginęli za wiarę. Kandydaci na ołtarze II procesu beatyfikacyjnego 2 grupy polskich męczenników z okresu II wojny światowej*, red. W. Mazurowski, W. Węckowski, Pelplin.
- Nowak P. (2017), *Duchowieństwo archidiecezji poznańskiej w latach 1918-1939*, Poznań.
- Skwierczyński Z. (2000), *Kozłowski Edward*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin.
- Śmigiel K. (2001), *Kościół katolicki na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej (1939-1945). Sytuacja i podsumowanie wyników badań*, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński i W. Jastrzębski, Toruń-Bydgoszcz.
- Śmigiel K. (1979), *Kościół Katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939-1945*, Lublin.
- Wardzyńska M. (2009), *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce: „Intelligenzaktion”*, Warszawa.
- Wąsowicz J. (2013), *Lądscy męczennicy, Obóz przejściowy dla duchowieństwa w Łądzie n. Wartą. Styczeń 1940–październik 1941*, Łąd.
- Ziółek J. (1985), *Losy seminariów duchownych i wydziałów teologicznych w latach okupacji hitlerowskiej w Polsce*, „Studia Płockie”, t. 3.

Strony internetowe

- http://www.encyklo.pl/index.php?title=Prudel_Brunon
- <https://kazimierzklasztor.pl/z-zycia-klasztoru/historia-90-lat-msf-w-kazimierzu-biskupim/139-historia-polskiej-prowincji-misjonarzy-sw-rodziny> (dostęp: 4.12.2017).
- <https://kazimierzklasztor.pl/z-zycia-klasztoru/historia-90-lat-msf-w-kazimierzu-biskupim/139-historia-polskiej-prowincji-misjonarzy-sw-rodziny> (dostęp: 3.12.2017).
- <https://www.bkaznodziejska.pl/O-nas/Symposium-homiletyczne/test/Biblioteka-Kaznodziejska-100-lat-w-sluzbie-Kosciola-w-Polsce> (dostęp: 11.12. 2016)
- Martyrologium Misjonarzy Świętej Rodziny*, <http://misjonarzemsf.pl/o-nas/misjonarze-w-polsce/39-martyrologium> (dostęp: 2.11.2017).
- Zieliński Z., *Klimkiewicz Witold Marian (1905-1942), historyk, ksiądz*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/witold-marian-klimkiewicz>